

REPUBLIC OF GHANA

DAGBANI

2021 TIDBIHI BAJETI

*2021 Bajeti lahibali mini bomma ni nyamma sodoligu din nye zay'
ɲmaa ka di karimbu lahi be asama*

Tiɣbihi ni yɛn doli so’ sheli deei lahibali

2021 Bajeti lahibali mini Ghana Gonnanti Bomma ni Nyamma sodoligu nti pahi 2021
Tiɣbihi Bajeti zuɣu zaa be yintaneti ŋɔ ni:

www.mofep.gov.gh

A yi bɔri Bajeti maa pam, jaande a ni tooi paai Public Relations Office of the Ministry of
Finance:

Public Relations Office

New Building

Ground Floor

Room 001 or 003

P. O. Box MB 40

Accra – Ghana

Email: info@mofep.gov.gh

Translated by:

Bureau of Ghana Languages

Din be kundi ɲɔ ni

Teebulinima:	4
Yiya:.....	4
MINISITA Dun SU LAƳIDIBO FUKUMSI ZILIDKOM.....	6
PILIGU	7
BOMMA NI NYAMMA TUMA 2020 YUUNI	7
2021 BAJETI MINI BOMMA NI NYAMMA	10
FARIGU DEEBU SOYA	11
COVID-19 ALƆBO MAA TUMA, SOYA BALIGIBU NI GhanaCARES SOYA	12
LEBIGINSIM YAƳA BIEHIGU MINI DI BIEHIGU	16
NAABU	27
BAJETI BACHIKPANA	29

Teebulinima:

Teebuli 1: Tuntumdiba ban be Gonnanti alaafɛe bomma tuma yayili.....	22
Teebuli 2: Tuma ɲan naai	24
Teebuli 3: Tuma ɲan yihi sɔɲ.....	25

Yiya:

Yili 1: Farigu tuma kolivaai 2020 Jan-Dec yuuni (shiiri biliyɔna ni).....	8
Yili 2: Layidili tuma kolivaai 2020 Jan-Dec yuuni (shiiri biliyɔna ni).....	9
Yili 3: Farigu buyisa kolivaai 2021 yuuni (shiiri biliyɔna ni)	11
Yili 4: Nema dahi ni ɲa buyisa 2021 yuuni (shiiri biliyɔna ni).....	12

“Pumpɔŋɔ, saha yi pa kana ni ti ninvuy’ yino kam, ti ni be paatipaati sherɔa ni zaa yoli, ka ti layim niŋ naŋgbanyini n-gbuni kpalanzuya ni taba, n-zani kpaɲili taba n-tum tuma pam n-zaŋ Ghana duhi tahi luɣ’ sheli di ni simdi ni di be”.

H.E. Nana Addo Dankwa Akufo-Addo

(March 2021- State of the Nation Address)

”

MINISITA ƊUN SU LAƳIDIBO FUKUMSI ZILIDKOM

Ghana bilichinnima daa niɲ piibupiibu December 2020 yuuni la n-labi pii Tiɲɲbanzuɲulana, Nana Addo Dankwa Akufo-Addo ni o labi zini kuya maa zuɲu yuma anahi pahi n-tuyi o tuun’ viela maa, n-tum pam pahi. Ti Ghana mulichi nini ni tiyi Gommanti maa shem maa nyela ti ni ku lihi sheli yayi, di niɲya zuɲu.

2021 Bajeti maa nyela zaɲ’ gahindili din laɲirsiri Gommanti laɲidibo soya ni di tiligi nyevuya, ka kpaɲsi daabiligu din mali muɲisigu, ka zaɲ ti yaa kpa Ghana suɲ tiɲisibu zuɲu, COVID-19 maa nyaɲa. Bajeti maa gbaala ti teha din lebigiri Ghana ɲo ni di tiɲisi ti liyiri dibu soya.

Tuuli yayili maa pam ni, ti yayi laɲidibo soya maa pam labisina nti zali di naba zuɲu, ka di nyela di dolila bomma ni nyamma soya pam ka ti kpuɲi niɲ lala, m-pili farigu deebu kpaɲsibu soya, n-zaɲ zoobu tilaa tum tuma, ka yina sɔɲ sabiila yayili n-kpa fara tuhiku balibu. Zaɲ chaɲ 2019 yuuni bahigu la ni ha, ti daa yi soli zaa ni ti lebigi tiɲɲbani ɲo tam bomma ni nyamma buɲisa mini tinduya ni nima ni saɲi ti sheli la nyela din yiri polo, saha sheli COVID-19 ni daa to ti la. Ɗoro ɲo nimbieri nyela din kpe tiɲɲbani kam bomma ni nyamma soya ni, n-tabili Ghana.

COVID-19 Ɗoro maa ni pili, di tahila muɲisigu pam na, n-labisi ti daabiligu mini biekuo biehiɲu nyaɲa. Gommanti kpaɲim nya ka di muɲisi o pam, barina sheɲa alobo maa ni tahina maa ka yina ni sodola ni di sɔɲ ka yiɲisi daguya ka labisi ti biehiɲu na kamani di ni daa pun be shem. Ti na bi gbarigi tahima dama ti yi pa nya so’ pal’ sheɲa ti ni yen doli tumdi tuma ka ɲa nasara ka tariga. Gommanti lo nia ni o che ka ti mali niriba ban mali alaafee. Lala zuɲu ka o bo soli ni be chibi Ghananima sheriti ni di che ka ti zaa mali alaafee n-lebigi Ghana ti ni boɲi ni ti nya li shem.

Ti mini a gbuni kpalanzuya ni taba, hali muɲisigu puuni, di nyela ti lebiginsim soya maa ni yini, ka ti kpuɲi napɔɲ kpema ni ti labisi ti bomma ni nyamma soya maa na di Napari ni. Kamani niriba tuhituhili ni tusa ayi laasabu (1,002,000) ban nye Ghananima ni tooi mali sekendiri shikuru kariɲ din so be biehiɲu ni la, ti tooi lahi vieligi banchi yayili la ka ban kperi ti niɲdi daabiligu tooi deeri be laɲisɔɲda banchi sheɲa ɲan kpi la ni. Din pahi, loori kpatuɲa laɲisi mali loori shee yooya ka ti nya tuuli loorinima ban yi dini na m-be pala zuɲu ni ti dahi la ni.

Achiika, ti shiri nya muɲisigu, ti ni kpaɲ ti maɲa ni ti tahi lebiginsim nianima maa na. Gommanti kuli kpaɲdila o maɲa ni o kpuɲi so’ sheɲa nyaɲ lala muɲisigunima maa ka bo faako ti daabiligu. Kamani shehira, ti kpa CAP-BUSS Programme din liyiri yiɲisi GH¢750 million silimiingoli May 2020 yuuni la ka dimboɲo nyela din ti dagubihini mini dagusayisa (MSMEs) ni ɲa taba sɔɲsim.

Din na zi n-niɲ, be boli ti ni ti yina laɲim taba n-lebigi ti tiɲɲbani, ka di nyela ti na kuli yen zaɲdila sodoligu maa tumdi tuma ni suhukpeeni ni ti nya lebiginsim din ni paai sokam. Dama ti lola ti maɲa alikauli ni ti tum ti Ghana ni ti yaa zaa mini ti suhu zaa.

Naawuni niɲmi alibarika niɲ ti zaa ni.

Naawuni che ka Ghana ti tooni !

Ken Ofori-Atta

Minisita ɲun su laɲidibo fukumsi

PILIGU

1. 2021 Tiɔbihi Bajeti nyela Gomnanti ni daa di nasar’ sheli 2020 la mini o ni mali nia sheli ni o nya farigu deebu ni ni di zaɔ tum tuun’ sheɔa ti ni buyisi bahi 2021 yuuni ni la kolivaai. 2021 Bajeti maa taachi nyela “**Naabu mini kpaɔsibu ni Tuyibu**”. Taachi ɔ nyala tabbu ka di daliri nye yuun’ sheɔa ɔan gari ɔ ni, Bajeti palli kam yi malila tuun’ pala pam ɔan yen pili ka di liyiri yen yi tuun’ sheɔa be ni tumdi maa ni na. Dimbɔɔɔ dii bi miirimi tayiliri ti layidibo soya, amaa di tahirila sama yɔbu na, ka be bi daɔdi kɔntiraajinima pam ban tum be tuma naai yɔbu. Dimbɔɔɔ chemi ka tuuni kam daa pahira, di ni niɔ ka tuma ɔan tum zuyu yɔbu tirisii tooni ka di tahiri nyɔri layidaya zuyu na maa.
2. 2021 yuuni la, Ghana Gomnanti daa lo nia ni o kpuyi so’ palli. Di nia daa nyemi ni di ku taara din nye Gomnanti pili tuma ka di bi naai ka sheei gbana zuyu ka so kana nti zini gbana maa zuyu ka che tuun’ kura maa bahi ka gba pili o tuun’ pala la. Gomnanti daa gbaala alikauli ni niriba ni o ni bahi naai tuma ɔan tum zali soli la.

BOMMA NI NYAMMA TUMA 2020 YUUNI

Tiɔgbani bomma ni nyamma soya tuma

3. Lahibali din na beni zaɔ kpa bomma ni nyamma tuma 2020 yuuni n-doli ɔ na:
 - 2020 yuuni maa tuuli chira awei maa ni, GDP zoobu zaa daa nyela 0.2%. Ti daa yuunila zoobu din nye 0.9% yuuni maa bahigu saha;
 - Din pa kpam yelimaɔli GDP din nye 0.4% zoobu yuuni maa tuuli chira awei maa ni, ka teha daa nye ni zaɔ chaɔ yuuni maa bahigu, di yen nyela 1.6%;
 - December bahigu nema shaara niɔbu daa nyela 10.4 10.4% zaɔ mayisi labivihi din daa mali niɔ ka nye 11.0% la;
 - Bajeti maa layipooli daa yiɔisila GDP 11.7% zaɔ mayisi be ni daa labi vihi sheli ka di yiɔisi 11.4% GDP la;
 - Chenji din daa guui nyela GDP layipooli 5.3% zaɔ mayisi be ni daa buyisi layipooli din yen nye GDP 4.6% la; ni
 - Liyiri din be tinduya ni ka farigu bi yihi la daa yiɔisila US\$8.6 billion, din nye chira 4.1 liyiri din yen da nema kpena tiɔgbani ɔ ni la.

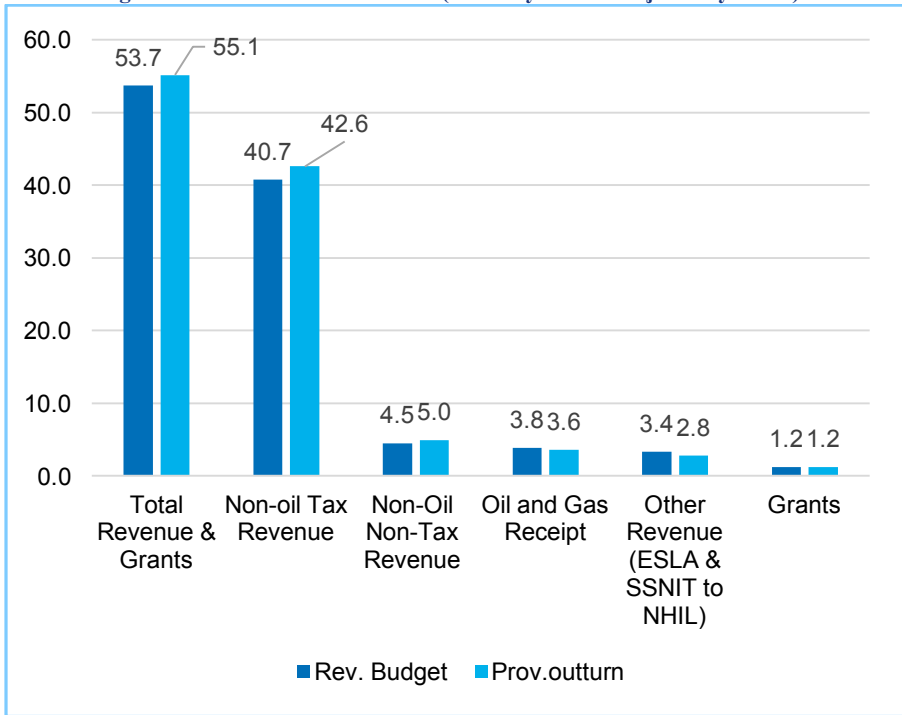
FARIGU TUMA MINI LIYIRI DIN DAA DI 2020 YUUNI

Farigu tuma

4. 2020 Bajeti la ni, Gonnanti daa kali so’ sheɲa o ni yen doli laɲisi farigu mini soɲsim din yiɲisi GH¢53.7 billion ni di zaɲ tum tuma tiɲgbani ɲo ni. Zaɲ chaɲ 2020 December la bahigu, liyiri din daa yiɲisi GH¢55.1 billion n-daa kpe Gonnanti nuu ni, ka di daa gari di ni daa buyisi shem la ka GH¢1.5 billion daa pani di zuɲu. Dimboɲo daa yila tinduya ni daabiligu farigu deebu ni daa mali yaa la zuɲu, ka di nasara mi doli ICUMS (Integrated Customs Management System) zaɲ tum tuma zuɲu, din daa che ka be gbubi ka deei farigu maa vienyela. Yili: 1 wuhirila farigu deebu kpaɲmaɲa yaya pam ni 2020 yuuni maa.

Yili 1: Farigu tuma kolivaai 2020 Jan-Dec (ka di nyɛ Ghana liyiri biliyɔna ni)

Layidili tuma

5. Zaɲ chaɲ 2020 December bahigu la ni, Gonnanti daa di liyiri din kalinli yiɲisi GH¢100.1 billion ka di nyela binyera zuɲu yɔbu (ka sam’ kura zuɲu yɔbu pahi), ka di yen yi buyisibu din nyɛ GH¢97.7 billion ni na. Nyɔri mini layidi’ sheli din daa be buyisibu maa ni. Layidili kam daa yayi 2020 Bajeti maa ni daa buyisi shem bahi

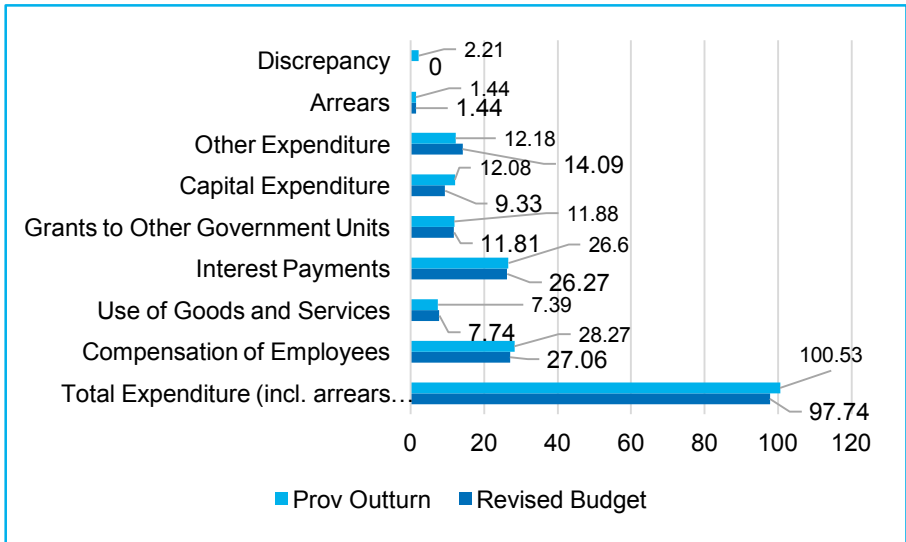

kamani ti ni nya shem Yili 2 ni maa. Kpaɲmaɲ’ kara daa lahi be layidili din wuhi kulisi maa ni daa yila ɲan doli ɲo sheɲa puuni:

- Alaafee tuntumdiba kpuyi pahi, layidira yo n-ti alaafee tuntumdiba ban kpa talahi, , ni kpamba ban nye linjimanima ka che tuma kpamli pahibu yɔri din be tuntumdiba sanyoo (Compensation of Employees) la ni;
- Layidibo din daa kpini COVID-19 zaɲ kpa nema mini niriba zaɲ tum tuma polo; ni
- COVID-19 ni kpini tuun’ sheɲa ɲan dalim nema ɲan nye azia polo.

6. Di simdi ni ti baɲ ni Gommanti paɲla liyiri din yiyisi GH¢44.9 billion m-pahi farigu din deei mini sɔɲsim din yi tinduya ni na ka ɲa zaa yiyisi GH¢55.1 billion n-daa tooi di n-ɲiɲ 2020 yuuni maa ni.

Yili 2: Layidili tuma kolivaai 2020 Jan-Dec yuuni (shiiri Biliyɔna ni)

Zama samli ni yiyisi shem 2020 yuuni

7. Samli din daa beni 2020 December bahigu ni daa yiyisila GH¢291.6 billion (US\$50.8 billion), ka di zani ti GDP 76.1%. Piribu ɲo pahila lay’ sheli Gommanti ni bo n-zali ni di zaɲ faai yaɲa ɲan su liyiri fukumsi mini niyilimbuyim ni kpam tuma yayili ni niyilimbuyim tuma yayili din pa gommanti dini koɲibu (Independent Power Purchase) yaa tariga dabu. Ban su liyiri fukumsi faai bahi ɲo nuu yi kani, 2020 Bajeti maa ni samli daa yiyisila GDP 71.5%. Samli maa piribu n-doli ɲo na:

Taachi: “Bomma ni nyamma labi kpaɔsi Naabu mini Kpaɔsibu ni Tuyibu ni”

- Sambani ni samli: GH¢141.7 billion (US\$24.7 billion) ka di zani n-ti 48.6% samli din beni maa ni; ni
- Dundɔɔ ni samli: GH¢149.8 billion (US\$26.1 billion) ka di zani n-ti 51.4% samli din beni maa zaa.

2021 BAJETI MINI BOMMA NI NYAMMA

Tingbani Bomma ni Nyamma soya ni buyisi shem bahi 2021 yuuni

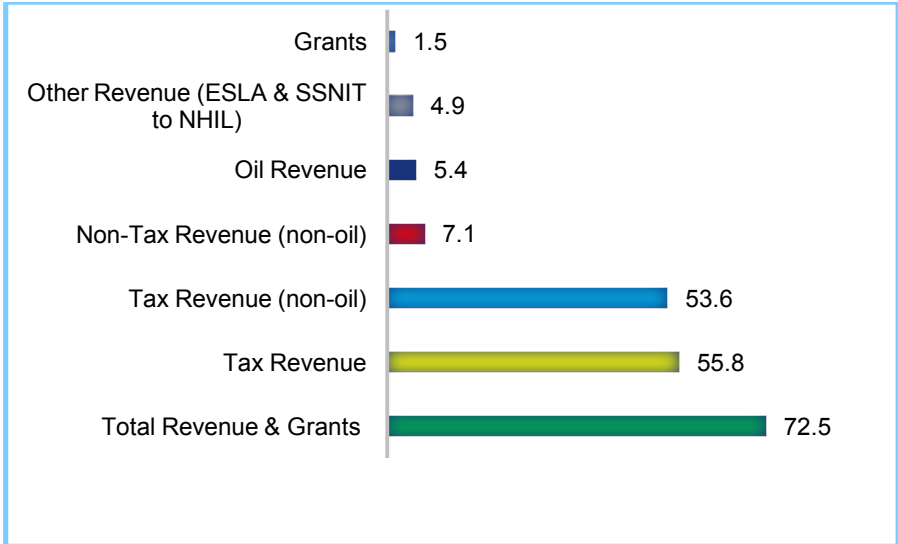
8. Gomnanti ni lihiri layidili zuɣu shem ni tuntumsa (i.e. farigu mini gbaabu ŋan jendi layidili polo) ka di zi liyiri mini di dariza tuma saha bihi sunsuuni. 2020 Bajeti maa nyela tabbu tingbani bomma ni nyamma buyisa ŋan doli ŋɔ na sani:
 - GDP zaa zoobu din nye 5.0%;
 - GDP maɗli din bi jendi kpam zoobu din nye 6.7%;
 - December bahigu nema shaara niɲbu (inflation) din nye 8.0%;
 - Gomnanti ni di n-gari o ni daa nya lay’ sheli farigu deebu ni ka di nye GDP 9.5% ni;
 - Layipooli din nye wolginsim din be yuuni samli mini samli din yi sam’ kura nyɔri zuɣu na ka yiɣisi GDP 1.3%; ni
 - US dɔla liyiri din ni zani ka di ku pooi chira anahi liyiri din ni da nema tinduya ni kpena.

2021 yuuni liyiri arizichi layisibu

9. Gomnanti mali tahima ni o deei farigu mini soɣsim din ni yiɣisi GH¢72.5 billion 2021 yuuni. Di ni buyisi ka arizichi sheɲa ni kpe nuu ni pubu m-be Yili 3 ni ŋɔ:

Yili 3: Farigu buyisa kolivaai 2021 yuuni (shiri biliyɔna ni)

FARIGU DEEBU SOYA

10. Gomnanti pili farigu deebu soya 2021 Bajeti maa ni di zaɲ valigi lebiginsim soya ka baligu wahala sheɲa COVID-19 ni daa tahini maa. Farigu deebu soya maa n-doli ɲɔ na:

- COVID-19 alaafɛe farigua COVID-19, kɔbiga vaabu puuni yim m-pahi tiɲgbani ɲɔ alaafɛe bo n-zali farigu maa ni ka kɔbigu puuni vaabu yim n-lahi pahi VAT farigu maa ni;
- Sabita mini pɔhim gabisibu farigu (SPL) ka di yen nye pɔɲ anu (10 pesewas) m-pa patro bee diizel lita kam zuɲu m-be ESLA (Energy SECTOR Levy ACT) ni, ni di che ka sabita kuli beni vienyela ka di tahi biehisuɲ na ka baligu biekuɔ kpiɓukpiɓu din doli sabita kalinsi la na;
- Kpam ni niyilimbuyim yaɲili nini neebu (Delta farigu) ka di nye pɔɲ pishi (20 pesewas) patro/dizel lita kam zuɲu ni ESLA ni, ni di sɔɲ yo sama Power Purchase Agreement (Kpam mini Niyilimbuyim dabu alikauli) ni zina di ni daa niɲ ka maɲina maa zaya yoli bee ka bi tumdi di yaa tariga la;
- layidibo yaɲili maalibu farigu ka di nye 5% nyɔri din nya ka farigu na bi yihi bachinima la ni, ni di sɔɲ yo kpaɲmaɲa tuma zuɲu layidibo yaɲili maa ni. Dimbɔɲɔ nyela din yen labi lihi 2024 yuuni;
- Minisita ɲun su layidibo tuma yaɲili mini Minisita ɲun su dundɔɲ ni gomnanti tuma yaɲili ni layim kaari chacha tɔbu yaɲa la ka gbaai saawara ni asanzanima tiɲgbani ɲɔ ka yina ni sodola pam din ni sɔɲ vieligi farigu deebu soya chacha tɔbu yaɲili maa ni ; ni

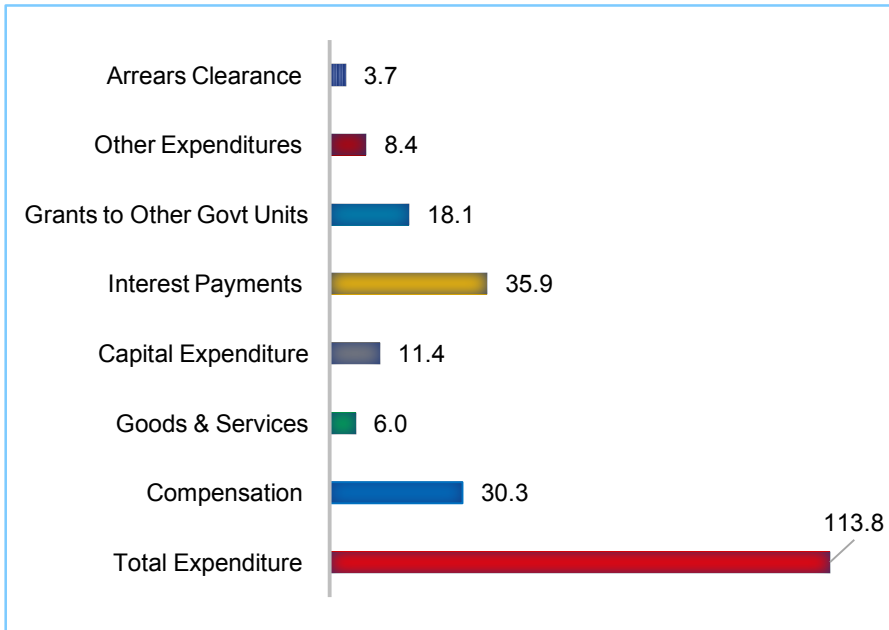
Taachi: “Bomma ni nyamma labi kpaɲsi Naabu mini Kpaɲsibu ni Tuyibu ni”

- Ka labi lihi pala dolibu farigu la, ka che ka di doli zuɲɔ pala dolibu farigu, ka taɣi zaligu ni ŋmaai yɔ’ sheɲa mini sam’ sheɲa la (Fees and Charges (Miscellaneous Provisions) ka di be Act, 2018 (Act 983)) n-jɛndi pala dolibu farigu la ka taɣiri di tolitoli yuuni kam ka di nyela di pahirimi la, ka mali maɣisiri yuuni din gari nema shaara niɲbu buyisa kamani Ghana Statistical Service ni yina wuhi shem la.

Arizichi ni piri ti shem 2021 yuuni

11. Gommanti 2021 yuuni ni buyisiya ni o yen dila liyiri din yiyisi GHC113.8 billion kamani di ni wuhi shem Yili 4 ni shem maa. GHC41.3 billion lay’ sheli din yen pooi maa nyela tinduya ni mini tiɲgbani ɲɔ ni dahi ni yen paɲ ba lay’ sheli.

Yili 4: Nema dahi ni ɲa buyisa 2021 yuuni (shiiri biliyɔna ni)

COVID-19 ALɔBO MAA TUMA, SOYA BALIGIBU NI GHANA CARES SOYA

12. Yaɣili ɲɔ wuhirila COVID-19 ni mali alɔbo sheɲa dunia bomma ni nyamma di bahi bahindi Ghana. Di lahi kpuɣi so’ sheɲa Gommanti ni kpuɣi ni o gu ka taɣi alɔbo ɲɔ niɲsim.

COVID-19 Alɔbo Niɲsim

13. COVID-19 alɔbo din lu dunia nyaanɔ zuyu 2019 yuuni bahigu la ni nyela din niɲsim yi zahara yili mini daabligu kam ni dunia nyaanɔ zuyu damma ni nyamma ni. Di lahi wurim damma ni nyamma yeltɔɔ, ka guri ka tayiri nyɔri kalinsi, ka gbarigiri damma ni nyamma toontibo. Din lahi pahi, ninsalinima kalinli kamani 2.6 miliyɔɲ n-kɔɲ be nyevuya adunia nyaanɔ zuyu.
14. Ghana ɲɔ bakɔi puuni, daadam bieligu ninvuy’ pia ni yini (11) ka dɔro ɲɔ daa gbahi hali ka di du hali ni 781 July 2020 bakɔi diba ayi din bahindi nyaanɔ maa puuni, ka di labi nyaanɔ hali ni 104 December 2020 bahigu maa ni. Ka 2021 yuuni maa puuni, gbaabu so’ pala daa yina ka ti lahi nya kalinli 99 January tuuli bakɔi maa ni hali ni 880 zaɲ chaɲ February goli 5th bakɔi maa puuni.
15. Zaɲ chaɲ sochib’ sheɲa din yen gu ka tayi dɔro ɲɔ, gomnanti mɔɲla Ghananima mini daabiligu puuni yay’ gahinda din be damma ni nyamma puuni kamani, saamba yilikpera, pukparigu, alaafee, gorim, binyera maalibu, dugbera, liyiri nti pahi bɔhimbu yayili.
16. Gorim tumtumdiba, ban duhiri loorinima mini kɔndɔyitenima ban be tɔrotɔro mini layingu bihi ban ka gomnanti sɔɲsim puuni gba daa nya nangebantom niriba ni kpebu mɔɲbu la ni. Amaa lala salo ni kpebu mɔɲbu ɲɔ maa daa nyela din kpa talahi dama dɔro maa gubu zuyu, di daa lahi che ka nema damma mini nyamma booi zaɲ kpa nema pam polo.
17. Nira yi zaɲ ti mini ti taba ban be Afrika wulinluhili bɔbili ɲɔ na mayisi taba, Ghana Gomnanti ni niɲ suhukpeeni n-kpuyi kpuyi sochib’ sheɲa ni ɲa gu ka tayi vaarɔsi maa yeligibu nyela tinduya ni sheba ni payi sheli, ka di kpaɲsi ti ni ti kpaɲ ti maɲa pahi.

18. Sɔnsim din lahi pahi, Gomnanti nya sɔɔsim Dunia Banchi la ni, ni di yina kpa US\$100 miliyɔɔ *National COVID-19 Emergency Preparedness and Response Plan* (EPRP) din nini kpa tingbani ɛɔ tuuntumdiba kpaɔsibu zaɔ kpa kpahimbu mini zahimbu ni tibbu soya ɛɔan jendi Zahimbu mini Naba biehibu ni Tibbu (3Ts) la polo.

Tima mihibu tuma din na beni

19. Gomnanti lahi bola faako sɔɔsim sheɔa zaɔ kpa yaya ɛɔ polo:

- din yen sɔɔ daabihi ka be tooi gbubi be tuuntumdiba mini be daɔ dɔro ɛɔ puuni;
- m-booi niyilimbuɔum yɔri April hali ni December 2020 bahigu ka bo bindira n-ti ban ka yiko kparibu maa saha;

Kom ɛɔɔbu yoli

- m-bo bindira din duyɔ pɔbi niɔ ɛɔmana ni ka ɛɔ kalinli yiɔisi 1,827,581 mini 917,142 n-ti ban ka yiko ka be Accra mini Kumahi;
- Daɔ 470,000 bindira taribu wɔyawɔya kparibu la saha ka di nyela Gomnanti mini adiini layɔngunima kpalanzuya taba gbunibu ni;
- Ghana Gomnanti daa lahi che ka Ghana Water Company (Ghana Kom Tumayilinima) tiri Ghananima ban kalinli yiɔisi niriba 10,125,620 kom yoliyoli;
- Ghana bilichinnima ban daa birim be tinduya ni kahi kulisina, gorim mini chandi mɔɔbu la saha, ka be “Operation Return Home” (Sokam Labimi o ya) sodoligu la ni;
- n-zali GH¢750 miliyɔɔ *Coronavirus Alleviation Programme Business Support Scheme (CAP-BuSS)*, n-filim alɔbo ɛɔ barina ni nye sheli dagubihi mini dagusaɔyisa ni dagukara zuɔu ka tari GH¢412.88 miliyɔɔ n-sɔɔsi daabiligu tuma ɛɔan kalinli yiɔisi 277,511; ni

- kpa COVID-19 *National Trust Fund* (COVID-19 tibbu Totopɔŋ) ka di daa nya GH¢ 57.13 miliyɔŋ ka be yihi GH¢45.22 miliyɔŋ di puuni n-tum tuma. Zaɲ kana December 31st 2020 puuni, di daa zaɲ m-bo PPEɲima mini alaafɛe yɛlibɔra n-ti COVID-19 tibbu yay’ sheɲa, ka tari ban gbaai kpamli mini ban ka yiko ni nandaamba bindira, ka bo loorinima n-ti COVID-19 ashibiti sheɲa, di yi kuli yen kali sheɲa.
20. **COVID-19 Sɔɲsim 2021 Puuni:** Gomnanti ni yina wuhi salo faako sɔɲsim sheɲa ɲan pahi 2021 yuuni ni n-ti ninvuy’ sheba yaya, balante ban nya tom dɔro ɲo ni:
- **Farigu din yo n-yayi labisibu:** m-bo tuma yɔri farigu 30% n-labisi ka di yi yuuni pirigibu bunahi zuɲu tuuli vaabu, vaabu buyi bee ata ni 2021 yuuni, zaɲ ti saamba yilikpera mini bindira da n-di shee, kperigu mini daabiligu, n-ti pahi gɔrim mini di yaya;
 - **Farigu stampu:** di daa na chela yuuni piribu bunahi zuɲu farigu vaabu yim layinyɔri pubu din pahiri ayi, ata ni anahi la deebu dagubihinima sani ka di nyela be dolila 2021 yuuni farigu sitampu soya;
 - **Loorinima farigu fukumsi: Layinyɔri din yi loorinima ni ni na:** n- na che yuuni pirigili yɔri zaɲ ti loorinima yuuni maa pubu bunahi zuɲu tuuli, din pahi ayi, ata ni anahi 2021 yuuni maa zaa ni, ka di nyela tɔrotɔro mini tayizinima ko, ni di baligi loori chaaji; ni
 - **N-tuyi n-che ka farigu sama ni daa doli sheba la che sama maa yɔbu ka di leei nyɔri n-ti ba:** Tibidarigibo layinyɔri din daa che yɔbu ka leei nyɔri n-ti sandaamba zaɲ ti gbaai Decemba 2020 yuuni, daa chemi ka liyiri din kperi na muɲisigu booi n-ti tuma duri mini niriba ban daa gbaai alikauli ni GRA ni be yo layidaya maa 2021 yuuni maa ni la. Ban yen di lala anfaani ɲo maa tu ni be sabi be yuya n-ti Ghana daabiligu yuya sabbu yayili (GRA), ka lahi tu ni be yo be tuuli yuuni pirigili farigu din zi be zuɲu la.

THE Ghana CARES (PAY’ SUD SODOLOGU)

21. Ghana Gommanti kpala COVID-19 *Alleviation and Revitalization of Enterprises Support (Ghana CARES) programme*. November goli 20th 2020 yuuni la, din yen soɲ baligi alɔbo maa ka bo sochibisi din yen kari dorɔ maa ka lebigi bomma mini nyamma soya. Di nyela sochib’ sheli Ghana damma ni nyamma ni kpuɣi ni di che ka di mali yaa, lebiginsim, toontibo nti pahi din yen kpaɲsi sokam bieɲigu din yen soɲ ka Ghana bilichini kam yelibɔra maali.
22. Ghana CARES ni kpaɲsi ka yeligi tuma tumbu din yen yeligi ka neei, ka yihi tuun’ maɲa na. Ghana CARES puuni, Gommanti mali dihi tabili ni damma ni nyamma ni ti tooni ka labi kpaɲsi Ghana toontibo din yen kpaɲsi tuma tumbu ka bo tuun’ pala nti pahi tuma din yen yɔri vienyela, di bahi bahindi Gomanti nuu ni ka tuun’ sheɲa puuni la.
23. Tuun’ kpeen’ sheɲa mini layiɲgu sheɲa di ni yen zali ka di be Ghana CARES layiɲgu ni sheɲa n-nye:
 - Soɲsi pukpariba ban kɔri pu’ kara la ka di che ka bipola ban karim shikuru gba kpe pu’ kara kɔbu ni;
 - m-me Ghana niyilimbuɲum maalibu feera duu yayili;
 - n-zooi ingini tuma/mazina, tuma nema nti pahi ICT/tabibi soya damma ni nyamma feera duri;
 - che ka tabibitabibi toontibo zooi;
 - n-lebigi Ghana ya & yamebo tuma yayili toontibo;
 - n-che ka Ghana lebi nye tiɲɲban’ sheɲa ɲan yayili maa baɲini.
 - labi lihi ka kpaɲsi Ghana Gommanti tuma yaɲa ɲma kpa talahi ka nye zaɣ’ gahinda; nti pahi
 - labi lihi ka kpaɲsi Ghana lebiginsim bachinima ɲan kpa talahi ka di bo liyiri soɲsim ti lebinsim nianima ɲan be Ghana.

LĒBIGINSIM YAYA MINI DI BIĒHIGU

24. Yayili ɲɔ wuhirila yay’ kpeen’ sheɲa din be 2020 ni, ni tuun’ sheɲa Gommanti ni lo nia ni ɲa pili 2021 yuuni ni. Lala tuma ɲɔ mini niɲsim ɲɔ nyela din kuli jendi tiɲɲbani ɲɔ ni lo nia ni di tum ka di nye lebiginsim tuma 2018-2021 yuma puuni, ni, “*Ghana Beyond Aid Agenda*.” Lala tuma soya ɲɔ nia lahi nyemi ni di che ka Ghana CARES nia la pali, m-pahi tinduya ni nima ni zaani ti luy’ sheli n-doli UN 2030 sochibiga (SDGs) mini gbansabila nangbanyini layiɲgu (African Union) nia zaɲ chaɲ 2063 yuuni.

MINISITA DUN SU BINDIRIGU MINI KPARIGU TUMA YAƳILI

Daabihi kɔhiri puzuri

25. Minisita ɲun su bindira mini pukparigu yaƳili daa tuyimi n-tumdi tuun’sheɲa din be *National Agricultural Investment Plan-Investing for Food and Jobs (IFJ, 2018-2021)* (Tingbani nia din nye bindira mini tuma bo n-ti niriba la tuma yuuni puuni, ni di booi fakari ka lahi bo tuun’ maɲa n-ti niriba ka di zooi daabiligu. 2020 yuuni ni, Gommanti daa tumla tuma din doli ɲo na:

- Pukpariba ban kalinli nye 1,736,510 daa nyela ban di anfaani, di ni daa niɲ ka kulim daa booi la, ka daa lahi kpaɲsi bimbira yaƳili, ka di daa che ka niriba nya bindira pam, bindira kamani kariwana, ka ɲo zaa nyela tuma ka o boɾi tiri niriba maa;
- O daa lahi zaɲ pienyama kamani 7,500 n-tari pukpariba ban be Tudu Wulinluhili yaƳili (Upper West region), Tudu yaƳili (Northern region), ni Oti yaƳili, ka lahi zaɲ nolo’ bihi ban kalinli yiƳisi 3,000 n-tari pukpariba ban be Tudu Wulinluhili (Upper West), Tingbani Wulimpuhili yaƳili (Eastern region), Kambɔntɲa yaƳili (Ashanti region), Tudu yaƳili (Northern region) ni Greater Accra yaƳa;
- N-lahi layisi binkɔb’ baligu kamani kuruchunima mini nɔhi kamani 531,100 zuyu n-tari pukpariba, ka pili m-meri binnema biehiɲu shee bini pia ni yini zuyu, ni waana diba ayopɔin be ni yen wumsiri binkɔb’ baligu maa luy’ sheɲa;

- n-tuyi m-maani be ni yen kɔri luy’ sheŋa wuuni, ka di zaa nye din saɣi naabu: Tamne tuuli yayili I & II—90% mini 50% ; Mprumem yayili II—95% , di yay’ sheŋa din be Tano ka nya labi maali pa paai 95%, Kpong wuuni kɔbu shee paai 61% , ka di nuzaa zuɣu wuuni kɔbu shee la mi paai 72%;

- Naala mɔya pia (10) gbibu Tudu Wulimpuhili yayili (Upper East), Tudu Wulinluhili yayili (Upper West region), Tudu yayili (Northern region), ni Savannah yayili ni di baligi kokpayu ka tooi beni ka be mali kuri be bukaata yuuni kam ni;

Puu din mali kom yɔyibu nema

- Ka naaai feeranima 21, ka di be bɔbili zaɣ’ yini, feera yini alikauli la puuni;
 - Ka na kuli che ka kookoo daa be di ni daa be shem, dina n-nyɛ GH¢7,600 zaɣ ti tɔn kam 2017/2018 yuuni ni, ka pahi ban kɔri liyiri ka di paai 8.42%, dina n-nyɛ kɔbiga vaabu puuni zaɣ ti GH¢8,240 tɔn kam 2018/2019 yuuni ni, din yen che ka di pala pukpariba dila wahala yoli, domi di daa gbuyiya daa ni zuɣu; ni
 - Namla tuma 110, 000 zuɣu, ka di nyɛla Gomnanti ni daa lo nia sheli zaɣ jendi kookoo yaɣa la, ni di baligi bipola zo n-kuli fɔndi ni la, ka kraŋsi be biehighu toontibo.
26. 2021 yuuni ni, Gomnanti yen:
- tuyila bimbira mini kulim n-ti di ni simdi pukpar’ sheba din kuli yen kraŋsi kawana, shinkaafa, salintuya, chi, adua, nti pahi sima zuɣu, din yen che ka Ghana zani di gama zuɣu zaɣ chaɣ bindira kɔbu polo, ka sɔŋ kraŋsi nema zaɣ yi n-ti kɔhi tinduya ni.

- tarila pukpariba binkɔbiri ban kalinsi yiyisi 531,100 ka be guli. Bingula kamani kuruchunima mini nɔhi be ni daa da sheba 2020 yuuni la; ka kpa nɔhi wumsibu shee diba ata; ka da nɔhi ban kalinli yiyisi miliyɔna anu ka be nye ban yoli wɔyi ka ti yen nye nɔjubira 20,000 m-booi be daa n-ti pukpariba 50%;
- bo pukparigu mazina mini neembɔra din daa yiyisi US\$30 miliyɔn din yen zaŋ tari pukpariba ka di kpaŋsi be anashara kɔbu;
- bo tiim din kuri zunyuya (Fall Army Worm) lita 97,000 mini 14,000 kg ka lahi bo diyisi yiya ayi, binnema bahibu shee duri ata, ni bineembihi ban kalinli nye 3 miliyɔn ban yen nyeri be gala niŋdi zunzuya maa ni n-kpihim be birili; nti pahi
- n-le bipola 64 greenhouse tabibi baŋsim Akumadan mini Bawjiase.

MINISTA DUN SU DAABILIGU MINI FEERA DURI TUMA YAƳILI

27. 2020 yuuni puuni, Gommanti daa zalila sochibisi din yen kpaŋsi bɔba ni yaya, n-che ka Ghana be tooni di yi ti kana nema maalibu ti gbansabila mini Afirika zaa polo. 2020 yuuni puuni, sochibisi ŋɔ ka Gommanti daa kpuƳi:
- O daa zalila tuma din kalinli nye 232, ka di be “1D1F” la puuni, ka di zaa mali di ni na tum m-paai shem. Di tuma 76% nyela din pun tumda, ka 107 mi nye di ni na meri sheŋa;
 - Tumaduzuyuri ban mali sɔŋsim zaŋti 1D1F daa yina ni be sɔŋsim, farigu mini din ka farigu yaya, ni sɔŋsim zaŋ kpa mebu mini di yaya kamani pala din vielɛ mini niyilim buyum tibu zaa nyela din zaa beni.
 - N-zaŋ liyiri din yiyisi GH¢603 miliyɔn n-yo farigu zaŋti 371D1F nema din yen kpena zuƳu;
 - N-tumdi ni 1D1F feeranima, ka timdi nua ni banchinima yaya (PFIs), ka tooi nya GH¢2.3 biliyɔn n-ti tumaduri. Liyiri din yiyisi GH¢213 miliyɔn ka nye lay’ nyori din yi paŋbu ni na daa nyela Gommanti ni yo sheli n-ti PFIs ka di nyela 1D1F tumaduri zuƳu;
 - N-zali daabiligu baŋsim yeligibu tumaduri 37 (BRCs) bɔba ni yaya zaa yuuni 2020 puuni, ka di zaa na tumda, ka di nema mini di duri zaa na viela. Lala baŋsim tumaduri 37 ŋɔ nyela din be yaya kamani 146 ni. Baŋsim lebu tumaduri ŋɔ 30 nyela di ni lahi pili sheŋa mebu, ka di che ka BRCs pa paai 67;
 - Di daa lahi bo sɔŋsim n-ti yaya 110 ban be tiŋgbani ŋɔ ni m-maani nema, ni di kpaŋsi ka yeligi be daabiligu maa, ka lahi ti ba tuma ni be maali maŋa gubu nema (PPEs), n-tooi tuhi COVID-19.
 - Di daa lahi maali nyepɔbira din kalinli din yiyisi miliyɔn 19.5 zuƳu, ashibiti ni gɔƳ’ wayila 90,000, zuƳupɔbira 90,000, ni payisigunima 50,000 zuƳu 2020 yuuni maa puuni, ka tana maa yi dundɔn ni chinchina wuyibu feera duri ata ni na.

8 DECENT WORK AND ECONOMIC GROWTH

9 INDUSTRY, INNOVATION AND INFRASTRUCTURE

COVID-19 Sɔɔsim din kpaɔsiri dagubihini mini dagusaɔyisa ni daguya din saai biela na (MSMEs)

28. 2021 yuuni ŋɔ ni, Gomnanti yen tuyimi m-meri 1D1F kompani 107, ka lahi pili zay' pala 49 mebu.

KPAAM MINI NIYILIMBUYUM MINISITA TUMA YAYILI

29. Kpaɔmaɔa niɔbu zaɔ jendi di ni yen niɔ shem n-tooi bo soya din yen che ka kpaam mini niyilimbuɔim tooi beni vienyela, 2020 yuuni maa ni, Gomnanti daa yimina nti:
 - Naai Amandi Power Project din nye 200MW niyimbuɔum tuma la kamani 98% ka pa be be bahigu yayili ni n-guhiri di yoobu;
 - Vooi niyilimbuɔum kpehi tinsi 388 din kalinli nye 560 la ni, ka pahi niyilimbuɔum nyabu ka di nyela be kpuɔi li mi 85% January 2020 goli la ni n-tahi 85.2% December 2020 bahigu la ni. Ka tinsi ŋan kalinli yiɔisi 10,000 pa gohi niyilimbuɔum Tiɔkpansi Gɔhibu soya la ni (Rural Electrification Programme) la ni;
 - Ka lahi tari LPG daansi 1,500 din nye LPG duyibu kpaɔsibu sɔɔsim tibu ti tiɔkpansi la.
30. 2021 yuuni maa puuni, Gomnanti yen tuyimi n-yuuni ka tuma din doli ŋɔ na pili:
 - N-tuyi n-naai yayili 1B din nye tuuli niyilimbuɔum la, ka di yaa pa pahi m-paai 202MW;

Taachi: “Bomma ni nyamma labi kraɲsi Naabu mini Kraɲsibu ni Tuyibu ni”

- N-tuyi PPA alizama la;
- Ka zali Pwalugu moyili din ni tooi ku bukaata bobili;
- M-maali/n-tayi T3 Gaasi wayanima la;
- N-naai Lot1 (Kumasi-Kintampo dini) din tuyi Kumasi-Bolgatanga mihi maa tuma;
- N-kraɲsi 161kV Volta-Achimota-Mallam mihi yaya maa; ka
- Naai 330kV A4BSP (Pokuase Bulk Supply Point) dini la.

MINISITA DUN SU ALAAFEE BOMMA TUMA YAYILI

1 NO POVERTY

8 DECENT WORK AND ECONOMIC GROWTH

Ghana dɔr' loora yayili, Aɲkara

31. Kamani Gommanti ni pun lo alikauli ni o gu sokam ka che COVID-19 dɔro la, o yimina ni sochibisi ɲɔ 2020 ni:
 - M-bo soya ni o me ashibitinima 101 n-ti yaya zaa, ashibitinima 7 n-ti bɔba ayopɔin, yinyahi ashibiti diba ayi, ni Effia-Nkwanta ashibiti labi maali, ka di zaa nyela din be Gommanti ni daa lo alikauli zaɲ ti alaafee yayili, ka di be 111 tuma la puuni la;

- M-maali Antiretroviral Therapy (ART) eTracker la kamani ATR tuma duri 488 maa zaa ni, ni di valigi HIV/AIDS alaafee bomma tuma, Kpaɲikohingu eTracker ka da tiima firijinima 2, 343 n-tari tingbani ɲo yaya zaa din ni din ni sɔɲ labisi kpaɲmaɲa zaɲ chaɲ tibbu mini mebu polo;

- n-kpa Drone biehiɲu shee yaya Anahi tingbani ɲo ni. Dina n-nye: GH1 Omenako, GH2 Mpanya, GH3 Vobsi, ni GH4 Sefwi ni di kpaɲsi tabibi baɲsim din ni tuhi ku nema poobu, ni di che ka tiima din be firijinima ni ku koɲ, ka lahi sɔɲ kpaɲsi yelilibigira garigibu ti daalaafee bomma tuma duri; ka

- Kpuɲi niriba 58,191 zuyu n-ɲiɲ alaafee yaya ni. Di ni piri shem n-doli na ɲo teebuli 1 ɲo ni maa.

Teebuli 1: Tuntumdiba ban be Gomnanti alaafee bomma tuma yayili

No	Bɛ ni kpuɲi shɛba	2020 yuuni kpuɲibu
1.	Dɔyitenima	822
2.	Ban baɲsim yaya (Contract)	8
3.	Ban bi niɲdi apilesa ka na bi baɲ zaa	637
4.	Neesinima (shehiragbana, Diploma & Degree)	43,057
5.	Ban sɔɲda (manejanima ban duɲira, kpamba, etc.)	2,000
6.	Ban tiri tima	150
7.	Ban tiri tima ka nye dɔyitenima	150
8.	Tuntumdiba ban tumdi sɔɲdi ashibiti baɲdiba (nina polo, tiɲa puuni, Lab baɲdiba)	4,146
LAASABU		50,970

No	Saha bihi tuuntumdiba	2020 yuuni kpuɲibu
1	Yiɲa tuntumdi kpamba	1,030
2	Neesinima ban tayiri taba	6,016
3	Yiɲa tuntumdikpamba (Dɔyitenima ban tiri tima)	175
LAASABU		7,221

32. Gomnanti naala tuma din doli ɲo na:

- Tuuntumdiba biehiɲu shee zaɲ ti bɔba ni yaya anahi ashibitinima din be Twifo-Praso, Tɛpa, Nsawkaw, and Bekwai;
- Yayili ashibiti din be Sawla, Tolon, Somanya, Buipe, Wheta ni Bamboi Polyclinic; ni

- Ashibiti bihi awei, ka ɲa be Wiaboman—Greater Accra yaɣili Region, Antwirifo—Bono yaɣili, Kofiasua—Bono Region, Mantewareso Bono—Ahafo Region, Amakyekrom—Bono Region, Mewerenfiwuo—Bono Region, Samproso—Ashanti Region, Koforidua (Near Offinso)—Ashanti Region, and Akaaso—Western Region.
33. Gomnanti daa lahi sɔɲla zahimbu shehi 13 ɲan nye tingbani dini, ni sabiila dina awei (9), ka ɲa mali tabibi nɛma ni ɲa zaɲ kpaɲsi COVID-19 doro ɲɔ zahimbu tingbani ɲɔ luyili kam ni. Lala yaɲa maa sheɲa n-nye: *Kumasi Centre for Collaborative Research (KCCR)*; *National Public Health Reference Laboratory (NPHRL)*; *Veterinary Services Department (VSD)*; *University of Allied Health Sciences (UAHS)*; ni *Council for Scientific and Industrial Research (CSIR)* ni yaɲ' sheɲa ɲan pahi.
34. 2021 puuni, Gomnanti ni:
- Yina ni sochibisi din yen kpaɲsi ti daalaafee yaɣili yuuni pirigili ni, ka zali dɔribimbira tuhibu shee (GCDC), ka lahi zali zalisi din yen kpaɲsi yaɣili din nye libigili boligu yaɲa la ni.
 - Tuɣi o tuma zaɲ jendi alaafɛe bomma yaɲa la yeligibu, din bobɪ n-gbaai o nia din nye ashibiti 111 mebu la;
 - tuɣi m-me ashibitinima din doli ɲɔ na:
 - Koforidua yaɣili ashibiti titali;
 - Shama bɔbɪli ashibiti;
 - La yaɣili ashibiti titali;
 - Tema ashibiti titali;
 - N-labi me alaafɛe nɛma bieɲigu shee;
 - Nkoranza bɔbɪli ashibiti; ni
 - Daɲ' tula mini libigili shee din be Dormaa ashibiti ni la.
 - Tuɣi n-chibiri niriba ni ti' sheɲa o ni daa da ka deei bɔba ni yaɲa zaa la, din bobɪ n-gbaai COVAX yaɣili la, din yen che ka o tooi baligi COVID-19 yeligibu ka tooi tuhi n-nyan li.

MINISITA ɔUN SU PALA MINI PALIDAHɪ TUMA YAɣILI

9 INDUSTRY INNOVATION AND INFRASTRUCTURE

11 SUSTAINABLE CITIES AND COMMUNITIES

Pokuase palichira (Accra pala maalibu)

35. Gomnanti na kuli zaɲla o zaɲsim n-niɲ din yen che ka niriba mini nɛma chani ka muɲisigu sheli kani ni, ka di nyɛla o maanimi ka liɲiri ti pala din mali boɲa bee n-sayim la saha kam 2020 yuuni maa ni. Niɲsim sheɲa din doli ɲo na ka o niɲda:
- Saha kam maalibu din galisim paai 25,048km ti loorinima pal' kara la zuɲu, 11,061km ti pal' bihi la zuɲu, ni 5,535km ti tiɲa puuni pala la zuɲu;
 - Sahasaha maalibu din gbaai kuyichayila yerigibu mini boɲa ɲaribu, din galisim paai 62km, 120km, ni 1,570 km ti pal' bihi mini ti fondi ni pala la zuɲu daa nyɛla di ni niɲ sheɲa, ka daa lahi naai kootaali pala din galisim nyɛ 648km, ka di ni daa niɲ yay' sheɲa m-be teebuli ɲo ni maa:

Teebuli 2: Pala ɲan maali naai

BOBILI	YAƳILI
Anɲara bɔbili	Ashongman, Lapaz (Petroleum), Airport Residential Area, Trinity Seminary, Ga Central, Kwashiman-Ofankor, Chapel Street/Link, Dzorwulu, Tema East, Dansoman, East Legon, Tantra Hill, Ga West Roads, Tema, Baatsona, Shiashie, Burma Camp, Roman Ridge, Ofankor.
Wulimpuhili	Kyebi, Koforidua, Oda, Suhum, Nana Asafo Adjei – Mile 50, Akim Oda
Tudu Wulimpuhili	Regional Hospital Road, Bolga

BOBILI	YAƳILI
Wulinluhili	Chapel Hill, Kwesimintim Sawmill, Assakae, New Takoradi, GPHA Quarters
Kambɔntiɲa	Tech Jnc – Anloga Jnc, Tafo, Suame, Moshie Zongo, Buokrom, Kwadaso, Bantama, Manhyia, Mampong, Obuasi, Subin
Tiɲgbani Sunsuuni	Winneba (Anglican Church – Copa Inc. Rd.), Winneba-Oda Road, Bawjiase Road, Swedru SHS Roads
Bono	Sunyani, Berekum
Volta Kuliga Duli	Hohoe Town Roads, Kpeme Area Roads

36. 2021 yuuni puuni, Gomnanti ni:

- tuyi m-maani tiɲgbani maa pala din yen che ka o tooi gu ka tayi lay’ kari sheɲa di ni kuri n-niɲdi pala maalibu ni, ka lahi zali toli farigu deebu soya din yen yihiri liyiri na n-niɲdi pala totopɔɲ la ni, ka di mali m-maani pala mini di yaya zaa;
- n-zali zi’ timza zibu zalisi ka di tooi baligi ti ni kuri lay’ sheɲa n-niɲdi ti pala maalibu ni; ka
- pili tuun’ maɲa din na be soli kannaa, ka kali m-be teebuli din pahiri ata (3) ɲɔ ni maa:

Teebuli 3: Tuma yihi sɔɲ

TUMA	DI NI NYE SHEM
M-me Dufor Adidome – Asikuma sochira (39.2km) Pala mini Asutuare – Aveyime (23.9km) palli din gbaai 2 no. intacheen ka di be Dufor Adidome mini Asikuma sochira	63.1km and 2No. Interchanges
M-me biriji ka ka di baai yaƳi Volta River din be Volivo la	1No.
Tatale-Zabzugu-Yendi-Tamale palli labi maali	165.8km
Zabzugu – Nakpali – Bimbila palli labi bihi	73.6km
Dome – Kitase palli labi bihi	19.5km
Buipe mini Yapei ni Daboya birijinima labi me	3No.
Tema – Aflao palli tuuli maalibu	17km
Tema-Akosombo Akosombo palli maalibu	64.7km

TUMA	DI NI NYE SHEM
Assin Praso – Assin Foso palli labi maali (N8) – din pahi 2	60km
Tema Motorway Roundabout palli labi mali 2	1No.
Birijinama nema bobu ni zalibu ti 50No. kuriti birijinama	50No.
Kumahi tiɲa puuni pala labi mali ni pala ɲan bayili pala tuma	100km
Taakooli niɲɲiɲ Anjkara mini Tema pal' sheɲa	100km
Tamale mini Naya din be Tudubɔbili ni Nalerigu, Walewale ni Gabaga din Tudu Wulimpuhili bɔbili la ni Damongo (din be Savannah) la pal' sheɲa vieligibu mini labi maali.	100km

MINISITA DUN SU KARID TUMA YAYILI

4 QUALITY EDUCATION

5 GENDER EQUALITY

8 DECENT WORK AND ECONOMIC GROWTH

SHS bihi ni doli COVID-19 zalisi shem

37. Ka sokam zaa tooi nya kariɲ baɲsim suɲ, Gommanti 2020 yuuni la :

- tuɲi lɛbiginsim soya la mini Pre-tertiary standard-Based Curriculum (SBC) la, din daa pili 2017 yuuni la. Kamani Mmayaanƙalehi ban kalinli yiyisi 153, 000, KG hali ni Basic 6 karimbanima ban daa yi tingbani ɲɔ bɔba ni yaya zaa daa tuui nya tuuli baɲsim lɛbu maa, ka daa lahi le kaarokaaronima 290 baɲsim, pumpɔɲɔ, ka ti pa mi ba School Improvement Support Officers (SISOs), ni be lihi ka KG hali ni Basic 6 Standard-Based Curriculum maa zaɲ tum tuma;
- vihi ka saɲi ti gbana/ bukunima ɲan kalinli yiyisi 956 sheɲa gbaɲsabariba kɔɲkɔba ni daa sabi n-jendi karikolom palli la. Bisarinsi shikuriti karikolom vihibu din yen pahi ayi la ni, "Pre-Tertiary Curriculum Review", dina ka

Ghana ɛɔ jintɔriba mini kabinetɔ daa saɣi ti ni di nyela yelikpani n-ti bipola mini bisarinsi shikuriti karikolom la;

- M-me bukunima du'pala 20 (20 libraries) n-gili tingban ɛɔ bɔba ni yaɣa zaa, din ni duhi gomnanti litaafi ni duri kalinli m-paai 90, ka maan mali gomnanti litaafi duri 10 ni bisarinsi shikuriti litaafi duri 33 ɛɔn ni kpaŋsi karimbu mini bɔhimbu.
- N-tari karimbanima 157,000 nema din be karikolom palli maa ni tingbani ɛɔ bɔba ni yaɣa zaa ni ka wuhi karimbakpamba, yaɣa ni bɔba niriba ban kalinli daa yiɣisi 4,086, nti pahi karimbanima 152,000 ban be karikolom palli ɛɔ ni;
- N-da pikapu loorinima 840, boosunima 350 ni motonima 2,000 n-tari shikuru kaarokaaronima ni be zaŋ vieligi be tuma;
- N-tuyi bisarinsi shikuru yoliyoli chandi tuma piligu, "Free SHS Programme", din che ka ban di di daanfaani galisi yaɣi 2016/2017 yuuni la niriba 813,448 n-du paai shikurubɔhi 1,200,580 2019/2020 yuuni la ni;
- Ka ku liyiri niŋ karinduri mɛbu ni din ni tooi deei "Free SHS Programme" maa ni zi muɣisigu sheŋa la na:
 - Ka naai bisarinsi shikuru duri 539, duri 1,119 sheŋa be ni daa pili bahi 2017 yuuni la puuni;
 - ka naai bisarinsi shikuriti ɛɔn nyɛ "Community Day Senior High School" bee be ni booni shikuru sheŋa "E Blocks" shikuriti ɛɔn be "Secondary Education Improvement Programme" (SEIP) tuma puuni la bin' pihita ayi-ka (28)..

38. 2021 yuuni puuni, Gomnanti ni:

- le karimbanima ban wuhiri KG zaŋ hali Basic P6 karimbanima 11, 997 *Standard-Based Curriculum* baŋsim ni karimbanima 95,000 *Common Core Programme Curriculum* (CCP) la baŋsim.
- Ka lihi ka tuuli *National Standard Assessment Test* (NSAT) la niŋ praimari 2 mini praimari 4;
- ka tuyi TVET gahindili yaɣa la mini *Free SHS Programme*; ni
- ka tuyi STEAM santanima 20 mɛbu tingbani ɛɔ bɔba ni yaɣa la zaa ni, dina n-nyɛ tabibi, tabibi baŋsim, jiniatali, Arts ni laasabu maalibu.

NAABU

39. 2021 yuuni, gomnanti ni sɔŋ tuma yaɣa la, ya mɛbu tuma, pukparigu tuma, feera duri ni tuma mini daabiligu tuma. Ti booni tingbɔhi zaa ni be zaŋ be nuu tim tingbani ɛɔ lebiginsim tuma ni kamani ti ni zaŋ ni nuu ni ti gbaai kuli ko shem maa, ka di che ka ti ti kpuyi ti puu atam din nyɛ ti woligu ɛɔ nyɔri ɛɔ.

40. Naawuni niɲ alibarika niɲ ti tiɲgbani Ghana ni!

BAJETI BACHIKPANA

IDIF (District yini kam ni di Feera duu): Feera duri mini tuma duri mebu, nyela din yen zi tingban̄ā n̄o kpe tuun’ kara biehiḡu ni, din nye lebiginsim kara ti tingban̄ā. Di nia nyela di o tuma ti Ghananima bini din gbaai tingban̄ā n̄o luyili kam.

Vihigu sayi ti: Dimb̄ō nyela Gomnanti yi palo n-tumdi o tuma ka che ka tingban̄ā n̄o tiḡbihi mi tuma maa yelli kam daashili mini di nasara ni yelimuḡisira zaa. Dimb̄ō ni tooi nye liyiri bee Gomnanti ni gubui tingban̄ā buni kam zaa.

Tarili: di nyela be ni doli so’ sheli n-che ka arizichi paari tuma duri kamani minista tumayayili mini Gomnanti tuma du’ sheḡa ti ni boli MDAs la.

Muyisigu baligibu: di nyela so’ sheli be ni doli n-che ka yelimuḡisirili barina baligi.

BSTEM (Basic Science, Technology, Engineering, and Mathematics): Bachi sheli be ni zaḡ layim baḡsim yaḡa din gbaai tabibi mni laasabumaalibo zaa. Bachi n̄o nyela din tumdi tuma kariḡ baḡsim ḡan tumdi tuma kariḡbaḡsim yaḡili be yi ti yen pii baḡsim yaḡili ti shikuru sheli ni di kpaḡsi tabibi baḡsim.

Bajeti: Bajeti nyela so’ sheli din wuhiri liyir ni yen yi luy’ sheli na mini di ni yen di liyiri maa yel’ sheḡa ni. Shehira, kamani, daḡ (yili) ni tooi niḡ be bajeti n-wuhi be ni mali lay’ sheli, ka wuhi be ni yen di li shem n-jendi duu ȳori, laati ni kom ȳori, ni bindirigu. Liyiri maa yi ni pooi, daḡ maa ni t̄yisi m-bo m-pahi bee ka be di samli.

Bajeti samli: dimb̄ō niḡdimi Gomnanti layidili yi ti gari be ni deei farigu sheli.

Lay’ kara: di nyela Gomnanti ni di lay’ sheli n-niḡ tuun’ kara kamani pala, shikuriti, ashibitinima, kodolikonima, loorinima, kom, mini maḡina.

Tuuntumdiba sama ȳobu: Dimb̄ō nyela tuuntumdiba ȳori mini layipahira din kam doli goli ȳori. Bee ban che tuma ȳori.

Lebiginsim S̄oḡdiba (DPs): Dimb̄ō yerila tiḡbana bee layiḡunima ban pahiri Gomnanti zuḡu ni be pali tiḡban̄ā lebiginsim nia. DPs shehira n-nye dunia totopoḡ sheli ti ni boli “International Monetary Fund (IMF), World Bank, and African Development Bank (AfDB), bee t̄yisigu din be tiḡbana ayiyi sunsuuni kamani Germany, United Kingdom, nti pahi United States of America (USA).

Yuuni bahigu nema shaara: Nema shaara niŋbu din niŋdi yuuni bahigu goli December ni.

Liyiri Dinyayi: Di niŋdimi di yi ti niŋ ka Gommanti di liyiri n-yayi Bajeti sheli zuɣu. Jintoriba ni dihi be nuu.

ESLA : Niyilimbuyim Yayili Farigu Zaligu.

Niriba Kahibu: Niriba ya labisibu bee be yihibu luy’ sheli.

FREE SHS: Free SHS nyela zaligu sheli Ghana Gommanti ni zali Tiŋgbani Zuɣulana Nana Akuffo-Addo zemana 2017 September goli ni, din che ka karimbia ŋun kam baŋsim simdi ni o chaŋ SHS chaŋ li ka bi yo kɔbo.

Fiscal Responsibility Act: Dimbɔŋo nyela zalisi ŋan wuhiri Gommanti ni yen tooi che ka liyiri dibu mini farigu sania sayisi taba.

Pina: Dimbɔŋo nyela sɔŋsim sheŋa liyiri tuma duri ni ti Gommanti ka di pala o ti yen yo li mi yaha.

Pina din tiri Gommanti Yaya: Dimbɔŋo nyela di ni tu ni Gommanti yo lay’ sheŋa n-niŋ Tuma yaya kamani Asambuli liyiri din yuli boli Common Fund (DACF), Road Fund, Ghana Education Trust Fund (GETFUND), Petroleum Related Fund ni National Health Fund.

‘Gross Domestic Product (GDP): Dimbɔŋo nyela nema ni tuun’ sheli din be tiŋgbaŋ ni saha yiŋga dariza ni nye sheli.

Gross International Reserves: Dimbɔŋo zahindila tiŋgbani laɣizuyɣu dariza bee yiko zaŋ chaŋ di ni yen tooi da nema bee tuma shem tinduya ni saha yini puuni. Dina n-lahi wuhiri tiŋgbani liyiri dariza zaŋ mayisi tinduya liyiri dariza.

Inflation: Nema mini tuma daa ni pahiri shem saha yini ni.

IPEP (Fara tuhiku Yamebo: Fara Tuhiku Yamebo nyela NPP Gommanti ni tahi tuun’ sheli na ni di tuhi ku fara ka filim woliginsim din be fɔndi mini tɔkpansi susuuni. Di nia nyela di ti tiŋkpansi be yelibɔra n-yihi ba fara ni.

Layipaŋda Yɔbu: Dimbɔŋo nyela lay’ sheŋa di ni yɔri tiri tiŋgbana, Bankinima bee liyiri tuma du’ sheŋa ban paŋ Gommanti liyiri ka be zaŋ tum lebiginsim tuma. Layipaŋdiba ŋo ni tooi nye Ghananima bee tinduyanima.

Macroeconomic targets: Di nyela sania sheli be ni mali zahindi tiŋgbaŋ bomma ni nyamma. Di shehira n-nye bomma ni nyamma zoobu, nema mini tuma shaara, tayibu din be tuuntumdiba

kpuɣibu ni, tinduya ni daabiligu, Gomnanti laɣidibo toontibo bee nyaana labbu, nti pahi Bank of Ghana ni gbaari so’ sheɲa din mali bukaata ni ni niriba yelibɔra mini yelibɔra maa nyabu.

MSME (Micro And Small Business Development Programme): MSME nyela tuun’ sheli ni be ni yen tooi kpuɣi niriba ban kalini bi zooi pam, ka be liyiri nyabu gba malila tariga ka ku yayi lala tariga maa zuɣu.

Miscellaneous Provision: Dimbɔɲo nyela kontiraji yay’ sheli din gba mali yaya ka yel’ sheɲa din kam be di ni nyela din to n-teei.

Mitigating Measures: Dimbɔɲo nyela niɲsim sheli be ni niɲ ka muɣisigu sheli din di yen beni baligi bee yiɣi ka firi.

NABCo (Nation Builders Corps): NABCO nyela so’ sheli Ghana Gomnanti ni kpuɣi ni nam tuma vienyela n-ti ban karim yunivesiti naai ka ka tuma, din yen che ka be biehighu muɣisigu baligi, ka lahi le ba baɲsim din yen che ka be tum n-kpaɲsi tingbani ɲo bomma ni nyamma soya.

NBSSI (DAGUBIHI TUMAYILINIMA): Dagubihɪ Tumayilinima nyela ban tumdi ka bi bɔri nyɔri laɣipaɲbo ni. Ka nyela ban be tingbani ɲo Daabiligu Minisita tuma yayili ni, ni be kpaɲsi dagubi’ sheɲa be ni boli SMEs la toontibo lebiginsim.

Non-Oil Real GDP: Di nyela tingbaɲ ni bomma ni nyamma shaara niɲbu kam gbaai yihi din nye kpam daabiligu.

Laɣiɲmahira ɲan pa Farigu: Gomnanti ni nya lay’ sheɲa ka di pala farigu ka be deei. Di shehira n-nye lay’ sheɲa din yi niriba ni yo sheɲa ni be deei laasinsinima, niriba ni zaɲ gomnanti binyera tum ka yo lay’ sheɲa, nti pahi nyɔ’ sheɲa ɲan yina Gomnanti tuma ni.

Outstanding Obligations: Layidibo Minisita tumayili talahi lay’ sheɲa di ni tu ni di ti MDA nima, nti pahi 2016 sam’ sheɲa ɲan beni ni di yo n-ti Gomnanti tuma duri.

Primary balance : Di nyela woliginsim din be Gomnanti farigu mini laɣidir’ sheli zuɣu nyɔri ni kani (sama yɔbu ka dimbɔɲo ni). Dimbɔɲo nyela GDP zahimbu kɔbiga puuni yay’ sheli.

PFMRD (Public Financial Management Reforms Project): PFMRD nia nyela di bo tayibu ti bajeti zaɲ tum tuma, liyiri fukumsi niɲbu, ka yihiri Gomnanti laɣidibo yela palo. Tuma maa nyela din yen kpaɲsi ka liyiri diri doli soli, ka che ka liyiri piribu chani dede, ka tuma tumbu gba chani di ni tu shem, ka laɣidibo zalisi tumdi tuma vienyela.

Projected Growth Rate: Ghana bomma ni nyamma ni yen zooi shem yuuni puli ni.

PFI: Sabiila Liyiri tuma kpabu.

Farigu: Di nyela lay' sheja zaa Gomnanti ni nyari yiŋa ŋɔ bee tinduya ni.

RFJ (Biŋgulibo zaŋ ti Tuma): Ghana Gomnanti tuun' palli din yen che ka biŋkɔbiri gulibu nya dariza, ka che ka biŋkɔb' bihi beni saha kam, ka di nam tuma pam din yen leei niriba pam tuma.

Social Benefits: Gomnanti ni yori lay' sheja tiri niyilimbuɣum mini kom tumayilinima, nti pahi kpama zuɣu, ka di nyela o yo li mi ti ninvuy' sheba ban zaŋ li ku be bukaata.

Subsidy: Di nyela Gomnanti ni ti tiŋbihi lay' sheli ni di baligi be muɣisigu zaŋ chaŋ liyiri nyabu polo.

Surveillance: Di ni doli so' sheli n-vihiri yela vienyeŋa.

Transparency: Dimbɔŋɔ nyela Gomnanti ni tiri o ni tumdi o tuma shem lahibali ni tiŋbihi baŋ yela ni chani shem.

TLM (Wuhibu mini Bɔhimbu nema): Di nyela zaa kamani binnema mini ŋan pa binnema, ni ninsalinima mini ŋan pa ninsalinima, ka karimba ni tooi zaŋ li tum tuma wuhibu mini bɔhimbu ni, ni di sɔŋ ka o nia pali.

Use of Goods and Services: Gomnanti ni diri lay' sheli niŋdi niriba yɔbu ni, be ni tum o tuma n-ti o bee n-ti zama zuɣu.

Value Added Tax (VAT): VAT nyela farigu sheli Gomnanti ni zaŋ pa nema mini tuma zuɣu di maalibu bee tumbu shee.

